

UOT: 811.512.162

ZÜLFİYYƏ İSMAYİL*

NAXÇIVANIN DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNDƏ
DERİVATOLOGİYA PROBLEMLƏRİ

XÜLASƏ

Məqalədə Naxçıvanın dialekt və şivələrində derivatologiyanın tərkibi xüsusiyyətləri və onun problemləri araşdırılır. Azərbaycan dilçilik elminin leksikologiya bölməsinə onomalogiya, semasiologiya, etimologiya və derivatologiya daxildir. Derivatologiya demək olar ki, dilçiliyin bütün şöbələri ilə sıx əlaqədardır. Derivatologiya, təxminən Azərbaycan dilçiliyində XX əsrin 60-cı illərində müstəqil şöbə kimi formalaşmışdır. Hər bir müasir dildə bu və ya digər məfhumu ifadə etmək üçün yeni-yeni söz və ifadələr meydana çıxır, dilin lüğət tərkibini inkişaf etdirir. Lüğət tərkibini zənginləşdirən vasitələrdən biri də dildə yeni söz yaratmaqdır. Dildəki sözlərin demək olar ki, əksəriyyəti sözyaratma yolu ilə əmələ gəlmişdir. Həmçinin məqalədə Naxçıvanın dialekt və şivələrində derivatologiyanın yəni sözyaratmanın yaranma yollarından bəhs açılır. Azərbaycan dilində olduğu kimi Naxçıvanın dialekt və şivələrində başlıca olaraq üç yolla söz yaranmışdır: 1) leksik-semantik; 2) morfoloji; 3) sintaktik yolla. Sözyaratma dilin inkişafı və formalaşmasında başlıca vasitədir. Belə ki, məqalədə sözyaratmanın mənbələri, imkanları, vasitələri, formaları, xüsusiyyətləri və digər cəhətləri də təhlil məxrəcəyə gətirilir.

Açar sözlər: *Naxçıvan, dialekt və şivə, derivatologiya, semantik, morfoloji, sintaktik.*

Derivatologiya probleminin elmi-nəzəri əsası. Dialekt və şivələrdə derivatologiya problemini tarixi və müasir planda araşdırmaq dilçilik elmi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan qədim Naxçıvanın dialekt və şivəsi özünəməxsus leksik tərkibi ilə diqqəti cəlb edir. “Dil üçün xarakterik cəhət onun quruluşunu əmələ gətirən ayrı-ayrı ünsürlərin bir-biri ilə əlaqələnməsi və bunun nəticəsində insanlar arasında ünsiyyət vasitəsinin yaranmasıdır. Bu ünsürlər – səslər, sözlər, söz birləşmələri və cümlələrdən ibarətdir” (Məmmədov, Əliyev: 2015, s. 40.) Hər bir müasir dildə bu və ya digər məfhumu ifadə etmək üçün yeni-yeni söz və ifadələr meydana çıxır, dilin lüğət tərkibini inkişaf etdirir. Lüğət tərkibini zənginləşdirən vasitələrdən biri də dildə yeni söz yaratmaqdır. Dildəki sözlərin demək olar ki, əksəriyyəti sözyaratma yolu ilə əmələ gəlmişdir. Sözyaratma dilinin inkişafı və formalaşmasında başlıca vasitədir. Sözyaratmanın mənbələri, imkanları, vasitələri, formaları, xüsusiyyətləri və digər cəhətləri ilə məşğul olan dilçilik şöbəsi derivatologiya adlanır.

Azərbaycan dilinin şivələri rəngarək sözlərlə zəngindir. Burada sözlərin əmələ gəlməsinin, söz yaradıcılığı prosesinin çoxşaxəli qaydaları var. Belə qaydalardan biri məhəlli sözlərin tari-

xən quruluş dəyişmələridir. Bəllidir ki, söz köklərinin qədim quruluşu tədqiqatçıların diqqətini özünə cəlb edir. Bütövlükdə, Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı – yəni derivatoloji proses müxtəlif yollarla gedir. Ümumi şəkildə dildə gedən söz yaradıcılığı üsulları aşağıdakı qrupa bölünür: 1) Leksik-semantik yolla söz yaradıcılığı; 2) Morfoloji yolla söz yaradıcılığı; 3) Sintaktik yolla söz yaradıcılığı. Bu bölgüdən demək olar ki, söz yaradıcılığında bəhs edən bütün dilçilər istifadə etmişlər. Biz də Naxçıvan dialekt və şivələrinin derivatoloji problemlərini təhlil edərkən bu bölgüyə əsaslanmışıq.

Naxçıvanın dialekt və şivələrində derivatoloji proseslərin leksik-semantik yolu. Derivatoloji proseslərin müxtəlif forma və modellərindən biri leksik-semantik yoldur. Unutmaq olmaz ki, xalq təfəkkürünün və düşüncəsinin məhsulu olan söz yaratmada variantlıq, leksik-semantik üsulla söz yaradıcılığı diqqəti cəlb edən dil hadisəsidir. Belə ki, Naxçıvanın dialekt və şivələrində müşahidə etdiyimiz dialektal nümunələrdə sinonimlər, omonimlər, antonimlər maraqlı xüsusiyyətləri ilə səciyyələnir. Naxçıvanın dialekt və şivələrində işlənən və variantlıq münasibətində olan sözlər eyni mənaya maldır. Biri digərinə nisbətən əlavə mənə daşıyır. Sinonim cərgəyə daxil olan sözlərdə isə əlavə mənə çalarları diqqəti cəlb edir.

Naxçıvanın dialekt və şivələrində işlənən sinonimlər başlıca olaraq isimlərdən, qismən də

* AMEA Naxçıvan bölməsi, İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun aparıcı elmi işçisi

sifət və fellərdən ibarət olur. Bəzən köməkçi nitq hissələrinin də sinonim variantlarına rast gəlmək mümkündür. Məsələn, bu ərazidə *qanmaz*, *kal*, *karsala*, *taxtabaş*, *quşbeyin*, *donux*, *dumux* sözləri müxtəlif fonetik tərkibə malik olsalar da, özlərinə məxsus mənə incəliyiylə bir-birinə yaxın sinonimlərdir. Fikrimizi aydınlaşdırmaq üçün Naxçıvanın dialekt və şivələrində variantlıq və sinonimlik əlaqəsində olan bəzi leksik vahidləri nəzərdən keçirək:

a) *İsimlə ifadə olunan sinonimlər*. Naxçıvanın dialekt və şivələrində müşahidə edilən sinonimlərin çoxunu, demək olar ki, isimlə ifadə olunan sinonimlər təşkil edir. İsimdən ibarət olan sinonimlərə əsasən məişətin, təsərrüfatın müxtəlif sahələrində rast gəldiyimiz əşya adlarını bildiren sözlərə də təsadüf edilir: *Bəndəm* // bağ - dərz bağlamaq üçün uzun küləşdən hazırlanan qurşaq; *Dəndənə* - tələşə - bağlama - divar hörülürkən daşın müvazinətini düzəltmək üçün altına qoyulan kiçik daş parçası; *Yəznə*, *kürəkən*, *giyəv*; *Cici-bacı* // bacılıx- rəfiqə; *Andır* // merat // başqa fonetik variantında merət // soyxa - sahibsiz əşya və ya sahibi ölmüş əşya; *Tapı*, *qalın*, *kömbə*, *çippa*; *Mığmığ*//ağcaqənət // dıtdili - ağcaqanad; *Qodem* // acıpencər // tamtira; *Macal* // girəvə - fürsət; *Pasax* //qarama - çirk; *Çəm* // yol-yolağa - üsul, qayda; *Licim* // yöndəm; *Talaşa* // şadara. *Şüşəbənd* - *aynabənd*, *Lehmə*, *löhmə*, *zığ* - *palçıq* - eyni mənəni ifadə edən bu sözlər Naxçıvanın əksər dialekt və şivələrində bərabərhüquqlu sözlər kimi işlənir.

b) *Sifətlərlə ifadə edilən sinonimlər*. *Cılxa* // *teyxa*- tamam, bütün; *Lodur* // *müsdər* // *ərinçəx*¹ - tənbel; *Düşüx*¹ // *bambılı* // *doydax* - yüngül xasiyyətli; *Bədrəx*¹ // *ağır irəx*¹- qara rəng; *Sısqə* // *cılız* // *çəlimsiz*- arıq; *Şil* // *müsdər*- şikəst; *Donux* // *dumux* // *karsala* - key; *Qırduz* // *nəməko* // başqa fonetik variantında *məməko* - duzlu; *Dınqılı* // *çıqqılı* - kiçik; *Dəngül-düngül* // *tək-tük*; *Qəlbi* - *deraz* - *uca*; *Yeyin*, *qıvraq*, *qısqıvraq* - *çevik*, *cəld*

c) *Feillərlə ifadə edilən sinonimlər*. Naxçıvan şivələrində feillərlə ifadə edilən sinonimlər nisbətən çoxluq təşkil edir. Burada sinonim cərgə yaradan feillər hal-hərəkət, vəziyyət və s. mənalar bildirir: *Mısmax* // *kiriməx*¹ - susmaq; *Ürcəh olmax* // *tuş gəlməx*¹ - rastlaşmaq; *Tıncımax* // *nəfəsi daralmax* - havası çatmamaq; *Qəzilləməx*¹ // *tavlamax* // *dilə-sözə tutmax* -

aldatmaq, yoldan çıxarmaq; *Bağrı yarılməx* // *ürəyi qopbax* // *ödü tökülmək* - qorxmaq; *Aşırmax* // *boğmalamax* // *lumbuldatmax* - yemək; *Əndərməx*¹ // *helləməx*¹- tökmək;

ç) *Zərflərlə ifadə edilən sinonimlər*. Naxçıvanın dialekt və şivələrində zərflərdən ibarət olan sinonimlər az da olsa müşahidə edilir. Bu dil faktlarına nəzər salaq: *Yanpörtü* // *köndələn* - çəpəki; *əlüsdü* // *əlbəhəl* // *əlbəhəm* fonetik variantları da işlədilir - o dəqiqə, o saat; *Ustup* // *ehmal* - yavaş; *Kərə* // *yol* // *dönə* - dəfə; *macal* // *illac* // *hey* - güc, qüvvət.

Naxçıvanın dialekt və şivələrində lüğət tərkibində işlənən sözlərdən bir qismini forma və məzmununa görə fərqlənən omonimlər təşkil edir. "Omonimlər linqvistik hadisə olub, dilin leksik və qrammatik xüsusiyyətlərini birləşdirən, öz səs tərkibinə görə dilin inkişaf dövrlərində müəyyən oxşarlığı olan, mənaca müxtəlif sözlərdir" (Azərbaycan dilinin omonimlər lüğəti: 2007, s. 5) Naxçıvanın dialekt və şivələrinin lüğət tərkibini təşkil edən dil vahidlərinin də bir çoxu müxtəlif tarixi dövrlərin məhsulu olub, ayrı-ayrı tarixi dövrlərdə inkişaf etmiş və yeni mənalar daşmışdır. Bu dialektal leksikada həm ədəbi dildə işlənən, həm də başqa mənə kəsb edən leksemlər geniş yayılmışdır. Naxçıvanın dialekt və şivələrində rast gəlinən omonimlər müxtəlif nitq hissələri ilə ifadə olunur.

Bəlgə - 1. adaxlı qızın evinə aparılan xonça (oğlan evinin qıza verdiyi il əşya), 2. boyaq üçün istifadə olunan xüsusi ağac növü, 3. ağac davasında qola dolanan qalın parça.; *Qaşqa* - 1. alnında ağ tükləri olan dörd ayaqlı ev heyvanı, 2. alnın ortası; *Qalamax* - 1. ocaq, təndir yandırmaq, 2. Doldurmaq; *Əmdərmək* / *əndərmək* - 1. hər hansı mayeni qabdan yerə tökmək, 2. böyük bir ağacı kəsb yerə yıxmaq; *Küt* - 1. alət, 2. Bişmədən təndirin içinə düşən xəmir parçası, 3. Gec anlayan; *Havır* - 1. Vaxt, zaman; 2. Hirs; *Yançı* -1. Züly tutan, 2. Köməkçi; *Lay* -1. Palazın bir növü; 2. Biçilmiş bir dəstə ot; 3. Qat; *Qondarmaq* - 1. Qurmaq; 2. Uydurmaq.

Naxçıvanın dialekt və şivələrində leksik-semantik yolla söz yaradıcılığına xidmət edən, mənə və şəkil etibarını ilə fərqlənən söz qruplarından biri də antonimlərdir. Sinonimlər kimi, antonimlər də dilin ən qüvvətli ifadə vasitələrindən olub, fikrin emosional, obrazlı ifadəsində mühüm rol oynayır. R.Məhərrəmov yazır: "Antonimlər zidd mənalar, anlayışlar bildiren sözlər

deyil, əksinə, eyni mənanın, eyni anlayışın müxtəlif əks cəhətlərini qarşılaşdırma yolu ilə bildirən sözlərdir” (Məhərrəmov: 1968, s. 78)

Naxçıvanın dialekt və şivələrində leksik-semantik söz yaratma sistemində antonim sözlər mühüm yer tutur. Ədəbi dildə olduğu kimi, Naxçıvanın dialekt və şivələrində də antonimlər müxtəlif üsullarla əmələ gəlir. Bu baxımdan, Naxçıvanın dialekt və şivələrində rast gəlinən antonimləri əmələ gəlməsinə görə aşağıdakı qruplara bölmək olar: leksik antonimlər; morfoloji antonimlər; tərkibi antonimlər.

Leksik antonimlər yalnız məna (semantik) əsasında əmələ gələn antonimlərdir. Naxçıvanın dialekt və şivələrindən əldə etdiyimiz bir neçə antonim sözə diqqət yetirək: *Lecan – qıt; Kərə – qısaqulaq / Pələ – yekəqulaq; Pota – kök / çəlimsiz – arıq; Gözüac-gözütox; Günəvər-quzey; Kəkov – pəltək / suvar – aydın, təmiz danışan; Şaqqama – şiddətli isti / sazax – soyuq; Herağış – vaxtından tez; ərəzən – vaxtından gec, bəzən bu sözə qavırx düşməkdə deyilir. Fərə-beçə (Kül sənin başına, gözəl fərə, beçə də səni bəyənmir).*

Naxçıvanın dialekt və şivələrində leksik-semantik sistemə aid olan derivatoloji problemlərin araşdırılması Azərbaycan ədəbi dilindəki bir sıra sözlərin semantik və frazeoloji xüsusiyyətlərinin aşkara çıxarılması baxımından faydalıdır. Çünki şivələrin lüğət tərkibində omonimlər, sinonimlər, antonimlər, eləcə də frazeoloji sinonim və antonimlər geniş yer tutur. Naxçıvanın dialekt və şivələrinin lüğət tərkibində işlənən leksik-semantik söz qrupları mənşəcə də daha rəngarəngdir.

Naxçıvanın dialekt və şivələrində leksik-semantik vahidlərin toplanılması, qruplaşdırılması və onların elmi təhlilinin aparılması ədəbi dilin ehtiyacı olan sözlərin üzə çıxarılmasında başlıca amildir.

Naxçıvanın dialekt və şivələrində derivatoloji proseslərin morfoloji yolu. Naxçıvanın dialekt və şivələrində morfoloji proseslərin də özünəməxsus xüsusiyyətləri var. Bunları aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

Sözdüzəldici şəkilçilər: Azərbaycan dilində morfoloji yolla söz yaradıcılığı prosesinin öyrənilməsində, qədim sözdüzəldici şəkilçilərin aşkara çıxarılmasında dialekt və şivələrimizin materialları yazılı abidələr qədər mühüm rol

oynayır. Belə ki, hər bir dialekt və yaxud şivə araşdırıldıqda səciyyəvi şəkilçilərlə yanaşı, qədim formalar da müəyyən olunur. Naxçıvanın dialekt və şivələrində sözdüzəldici şəkilçilər iki qrupa ayrılır: 1. Ad düzəldən şəkilçilər; 2. Fel düzəldən şəkilçilər. Naxçıvanın dialekt və şivələrində ad düzəldən şəkilçilər mənşəyinə görə iki yerə ayrılır: a) Azərbaycan dilinə məxsus şəkilçilər; b) ərəb və fars mənşəli şəkilçilər.

a) Azərbaycan dilinə məxsus şəkilçilər: Naxçıvanın dialekt və şivələrində ad düzəldən şəkilçilər arasında Azərbaycan dilinə məxsus şəkilçilər geniş yer tutur. Onların bir qisminə Azərbaycan ədəbi dilində, başqa dialekt və şivələrdə, habelə müasir türk dillərində də təsadüf olunur ki, bu da həmin şəkilçilərin yayılma arealının genişliyinə dəlalət edir. Naxçıvanın dialekt və şivələrində işlənən sözdüzəldici şəkilçilərin başlıcaları aşağıdakılardır:

-ma, -mə. Naxçıvanın dialekt və şivələrində məhsuldar olan bu şəkilçi feillərdən müxtəlif mənalı isimlər əmələ gətirir; məsələn: bulama “yemək adı”, qablama “qab adı”, allahlama “zəmi biçildəndən sonra zəmi sahibinin verdiyi qonaqlıq”, çırpışma, bağlama “bir-birinə bağlanmış yorğan-döşək”, yarma, daşlama “oğlan uşağı doğulan zaman icra olunan mərasim”, yühləmə, çəxdirmə, çatma və s. Naxçıvanın dialekt və şivələrində sonu *p* ilə bitən sözlərdə -ma, -mə şəkilçisi -ba, -bə şəklində işlənir; yapba “təzək”, qapba, şapba, çapba “şaqqa”.

-bə. Qeyri-məhsuldar şəkilçilərdən olub, sel “sal”, kül sözlərindən selbə “ağacdan meyvə salmaq üçün balaca ağac”, külbə//küflə “hava çəkmək üçün təndirin aşağısından qoyulan balaca yer” sözlərini əmələ gətirir.

-çi, -çi. Ədəbi dilimizin bütün inkişaf dövrlərində məhsuldar olmuş -çil, -çil, -çul, -çül şəkilçisi Naxçıvanın dialekt və şivələrində -çil, -çil şəklində sözlərlə artırılaraq bu və ya digər əşyanın adını bildirən, sənət, peşə ifadə edən isimlər düzəldir; məs.: vədəçi, toyçi, pənirçi, çölçi, şikarçı, xəlvərçi “taxıl yığan adam”, başmaxçı, yolçu, ciyərci, qəfəci “çayçı”, çərçi “alverçi”, pətəxçi “arıcı” və s.

-çılıx, -çilix, -çulux, -çülux. Bu şəkilçi sözlərə qoşulub sənət, peşə bildirən ümumi məfhum ifadə edən isimlər əmələ gətirir; məs.: başmaxçılıx, mal-davarçılıx, çapınçılıx, “soyğunçulux”, çərçilix “alverçilik”, toxuculuq və s.

-lı, -li, -lu, -lü. Naxçıvan dialekt və şivələrində *-li*, *-li*, *-lu*, *-lü* şəkilçisi vasitəsi ilə sözlərdən yer münasibəti bildiren düzəltmə isimlər əmələ gəlir; məs. şəhərli, kətli, culfalı, yuxarı məhləli, aşağı məhləli, ağasənnili, hələbaxlı, babışdıli, süleymanlı, haçıbaşşəlili, torxuclu, əlməhətli və s.

-am, -əm. Bu şəkilçi yazam “yaz yunu”, güzəm “payız yunu”, tutam “bir qarış” sözlərində özünü göstərir; Məsələn: Yazda qırılan yunə yazam di:ruх; İpin uzunnuğun tutamnan oşdux; Güzəmin yunu çooх xirda olur (Ordubad).

-t. Naxçıvan dialekt və şivələrində bu şəkilçi vasitəsi ilə qurut “qurudulmuş qatıq” isimi əmələ gəlir. Məsələn: Ayran torbada süzülür, suyu gedir, olur cortan, cortanı da gün vasitəsi ilə qurudub, qurut əmələ gətirillər (Naxçıvan MSSR-in dialekt və şivələri :1961, s. 81).

-lıx -lix -lux -lүx. Bu şəkilçi sözün son samitindən asılı olaraq müxtəlif fonetik variantlarda da (*-rux*, *-rix*, *-rux*, *-rүx*, *-dux*, *-rux*, *-tux*) müşahidə edilir; məs. qıtmırlıx “xəsislik”, minnıx, dirilıx “ömür, can” başlıx, sarılıx “xəstəlik adı”, issilıx, keçəllıx, qəhətlıx “qıtlıq”, kirvəlix, şuxlux “zarafat”, quruluх “quru yer”, mal-davarrıx, oruşdux, çətinrix, dumannıx və s.

-ı, -i. Azərbaycan ədəbi dilində, Naxçıvanın dialekt və şivələrində dörd variantda işlənən bu şəkilçi Ordubad dialektində ikivariantlıdır; məs. yaxı “çörəyin bir növü”, çatı “balaca kəndir”, qorxı, süri, doli, günü “ot tayası”, kəndi “un və ya taxıl qutusu” və s. Bu şəkilçiyə Bakı dialektində, Çənbərək və Karvansaray şivələrində də təsadüf edilir (İslamov: 1968, s. 77).

-ərgi. Bu şəkilçinin köməyi ilə feillərdən düzəltmə sifətlər əmələ gəlir; məs. ölərgi, ötərgi, köçərgi, gedərgi, kəsərgi, keçərgi kimi ifadələrə bəzi Naxçıvan kəndlərin şivələrində az da olsa təsadüf olunur.

-ax, -əx, -x. Bu, Azərbaycan ədəbi dilində işlənən qədim *-aq*, *-ək*, *-q*, *-k* şəkilçisinin forma cəhətdən dəyişmiş variantıdır; məs. başax, batax (bataqlıq), şişəx, kəsəx, balax, qalax və s. Bu şəkilçiyə Şəki dialektində, Çənbərək və Karvansaray şivələrində də rast gəlmək mümkündür.

-ə. Naxçıvan dialekt və şivələrində qeyri-məhsuldar şəkilçilərdən olub, cəm, qələm, dön, çək sözlərindən cəmə “kiçik ot topası”, qələmə “ağac şitili”, “dönə”, “dəfə”, çəkə “aşsüzən” xəmrə, çəpərə və s. isimləri əmələ gətirir. Bu

şəkilçi Naxçıvan qrupu dialekt və şivələrində olmaqla yanaşı Zəngilan şivəsində də qeydə alınmışdır (Naxçıvan MSSR-in dialekt və şivələri: 1961, s. 81).

b) ərəb və fars mənşəli şəkilçilər: Azərbaycan dilinə məxsus şəkilçilərlə müqayisədə ərəb və fars mənşəli şəkilçilər Naxçıvan dialekt və şivələrində azlıq təşkil edir.

-xana. Fars mənşəli *xana* sözü ədəbi dilimizdə olduğu kimi, Naxçıvan dialekt və şivələrində də tam şəkilçiləşərək, söz yaradıcılığı prosesində fəal iştirak edir. Həmin şəkilçi öz mənşəyinə uyğun yer mənəsi ifadə edir; məs. qəhvəxana, qəfxana, sandıxana, nəmazxana, balaxana “evin 2-ci mərtəbəsi” və s. *-xana* şəkilçisinin dilimizə keçməsinin tarixi çox qədimdir. H.Mirzəzadə həmin şəkilçinin klassiklərin dilində və müasir söz yaradıcılığı prosesində normal inkişaf etdiyini göstərmişdir (Rüstəmov: 1965, 318 s.).

-gah. Naxçıvan dialekt və şivələrində “gah” sözü şəkilçi kimi öz əslinə müvafiq yer mənəsini bildirir; məs. dərmangah, şikargah, xərməngah və s.

-dan. Naxçıvan dialekt və şivələrində *-dan* şəkilçisi Azərbaycan və alınma sözlərə əlavə olunur və müəyyən bir əşyanın adını bildirir: toxumdan “gülün toxum hissəsi”, qələmdan, novdan (su tökülən yer), nəməkdan (duz qabı), güldan, şamdan və s.

-dar. Bu, Naxçıvan dialekt və şivələrində qeyri-məhsuldar şəkilçilərdən hesab olunur; məs. damdar “qaramal saxlayan adam”, bağdar “bağban”, külfətdar, əmanətdar “tapşırılan şeyi saxlayan adam”.

Göründüyü kimi, Naxçıvan dialekt və şivələrində morfoloji yolla söz yaradıcılığı prosesində Azərbaycan dilinə məxsus sözdüzəldici şəkilçilər üstünlük təşkil edir. Fars mənşəli şəkilçilər isə təxminən alınma sözlərin tərkibində dilimizə keçmiş və şəkilçiləşmiş formada bu gün də söz yaradıcılığı prosesində iştirak edir.

Feil düzəldən şəkilçilər: Feil düzəldən şəkilçilər müxtəlif nitq hissələrindən yeni mənalı feillər əmələ gətirir. Naxçıvan dialekt və şivələrində feil düzəldən şəkilçilər Azərbaycan ədəbi dili və digər dialekt və şivələrlə əsasən eyniyyət təşkil edir. Belə şəkilçilərin başlıcaları aşağıdakılardır:

-la, -lə. Azərbaycan ədəbi dilində, dialekt və şivələrimizdə, eləcə də əksər türk dillərində

məhsuldar olan *-la, -lə* şəkilçisi (КОНОНОВ: 1960, c. 256) vasitəsilə dolaxla, qırmala “tikələ”, qələmələ, kərdilə, cəbələ “xurcuna yığmaq”, çatıla “bağlamaq”, yellə “tərpətmək”, quyla “basdırmaq” və s. feillər düzəlir. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində olduğu kimi, Naxçıvan dialekt və şivələrində də sözün son samitindən asılı olaraq *-la, -lə* şəkilçisinin *-da, -də, -na, -nə, -ra, -rə* variantları müşahidə olunur; məs. arıtıda, bətdə “parçanı aralı-aralı tikmək”, yoxunna, sərinnə, ağırna “əzizləmək” və s.

-laş, -ləş. Naxçıvan dialekt və şivələrində *-laş, -ləş* şəkilçisinin köməyi ilə az da olsa düzəltmə feillər yaranır; məs. aramlaş “sakitləşmək”, yavalaş, çoxlaş, uzaxlaş, çömələş, əlləş, betərləş “daha da pisləşmək” və s.

-lan, -lən. Naxçıvan dialekt və şivələrində işlənən şəkilçilərdən biri də *-lan, -lən, -dir*. Bu şəkilçi yaş, lil, yay, qəlbir, sünbül, çərçət, qalax sözlərinə əlavə olunaraq yaşlan “yetişmək”, yaylan “yayılmaq”, qalaxlan, lillən, qəlbirlən, sünbüllən, çərçətlən və s. kimi feillər əmələ gətirir.

-mala, -mələ. Bu şəkilçiyə Naxçıvan dialekt və şivələrində az təsadüf olunur; məs. boğmala “boğmaq”, sərmələ “məsxərəyə qoymaq”. *-malə, -mələ* həm Azərbaycan dili dialekt və şivələrində (Cəfərov: 2008, 442 s.), həm də türk dillərində arxaik qeyri-məhsuldar şəkilçilərdəndir.

Naxçıvan dialekt və şivələrinin morfoloji quruluşu özünəməxsus xüsusiyyətlərlə zəngindir. Ad və fel əmələ gətirən çoxlu şəkilçilər işlənməkdədir. Şəkilçilərin bir qisminə Azərbaycan ədəbi dilində rast gəlinirsə, digər hissəsi yalnız Naxçıvan dialekt və şivələri üçün xarakterikdir. Ərəb və fars mənşəli şəkilçilərin əksəriyyəti tarixən Azərbaycan dilinə keçmiş, sonrakı dövrlərdə sözlərin tərkibində işləklik qazanmışdır.

Naxçıvanın dialekt və şivələrində derivatoloji proseslərin sintaktik yolu. Naxçıvanın dialekt və şivələrində söz yaradıcılığı prosesinin maraqlı üsullarından biri də sintaktik üsuldur. Sintaktik üsul morfoloji üsulla söz düzəltməyə nisbətən daha az inkişaf etsə də, bu üsulla yaranan dil faktlarına da rast gəlinir. Sintaktik yolla iki sözün birləşməsindən ibarət yeni sözlər yaradılması dilimiz üçün daha xarakterikdir. Bu üsulla ad-söz yaradıcılığı Naxçıvanın dialekt və şivələrində çoxlu faktlara malikdir:

Alacəngənəfəs, arakəsmə, taxtaçəpər; əmənkömənci və s.

Naxçıvanın dialekt və şivələrində sintaktik yolla düzələn sözlərdə və bu tip sözlərin əmələ gəlməsində müxtəlif məqamlar, cəhətlər diqqət çəkir: məsələn, maddi əsas, komponentlərin məna xüsusiyyətləri, komponentlərin tipləri, forma və məzmun münasibətləri, komponentlər arasında əlaqə və s. Bu modellər əsasında yaranan sözlərə nəzər yetirək:

Naxçıvanın dialekt və şivələrində bir çox mürəkkəb sözlər eyni sözlərin təkrarı ilə əmələ gəlir. Məsələn: evcik-evcik, fincan-fincan, höləx'-höləx', qazı-qazı, molla-molla, ocaq-ocaq, qodu-qodu, kosa-kosa, məndə-məndə, baca-baca, yordu-yordu, aşıq-aşıq, qolçaq-qolçaq, xan-xan, günü-günü, gəlin-gəlin, lopusğ-lopusğ, yalax-yalax, qoz-qoz, qala-qala, oğru-oğru, qundağ-qundağ, maça-maça və s. göründüyü kimi eyni sözlərin təkrarı ilə daha çox uşaq oyunları və rəqs adlarını bildirən mürəkkəb etnoqrafizmlər sintaktik yolla əmələ gəlmişdir. Belə mürəkkəb sözlərin komponentləri eyni nitq hissələrinə mənsub olduğu kimi, şəkil əlamətlərinə görə də məhdud olur.

Naxçıvanın dialekt və şivələrində eyni sözlərin təkrarı ilə düzələn mürəkkəb sözlərin bəzi dəyişiklikləri nəticəsində əmələ gəlmiş xüsusi bir formaya malik olan söz qrupuna – ikibaşlı sözlərə təsadüf edilir. Məsələn: ağac-uğac, axır-uxur, arıq-uruq, əyri-üyrü, əyri-burcuma, dardartış və s.

Naxçıvanın dialekt və şivələrində sintaktik yolla sözyaranması aşağıdakı qaydalar üzrə də əmələ gəlir:

a) funksiyaya görə. Burada mürəkkəb sözün əmələ gəlməsində əşyanın daşdığı funksiyaya mühüm yer tutur. Məsələn: aşızən, mərküzçəkən, külçəkən və s.

b) əlamətə görə. Bu cür mürəkkəb sözlərdə əşyanın daşdığı əlamət mühüm rol oynayır. Məsələn: şüşəbənd, aynabənd, qarnıyarıx, qaragöz, günəvər, kücürqurdu, danaburnu və s.

c) bənzətməyə görə. Bu cür mürəkkəb sözlərdə əşyanın, predmetin bənzədilməsi əsas götürülür. Məsələn: qazayağı, dəvədabanı, itburnu, dərəyarığı, quşəppəyi, çobanyastığı, quzuculağı, ördəkburun, itburnu, daşarmud, çölmudu və s.

d) mənsubiyyətə görə. Bu cür mürəkkəb sözlər mənsubiyyət əsasında əmələ gəlir. Məsələn:

lən: gəlinbacı, əmoğlu, gecəquşu, kirvədoğu, əmdoğu, dayıdoğu, yeralması və s.

Naxçıvanın dialekt və şivələrində sintaktik yolla yaranan mürəkkəb isimlər, sifətlər, zərflər və fellər də müşahidə olunur. Nümunələrə diqqət yetirək:

Naxçıvanın dialekt və şivələrində sintaktik yolla yaranan mürəkkəb isimlər: qurtyeməz, quşqonmaz (tikanlı bitki), daşqalax-daş yığını, gəlinayıtdamaz (qatqat), sapdadurmaz və s.

Naxçıvanın dialekt və şivələrində sintaktik yolla yarana mürəkkəb sifətlər: döydümölməz, tükkeçirməz, malınıyeməz, acgöz, gicbəsər, vırhavır, döyhadöy, tuthatut, əliəyri, gözütox, laldinməz, üzbəsurat-üz-üzə, candərdir-məcburi//istəmədən, gözəyarı-təxmini, üzüyola, şinim-şəhrə-yara və s.

Naxçıvanın dialekt və şivələrində sintaktik yolla yarana mürəkkəb zərflər: ört-basdır, dardoymaz, düşər-düşməz və s.

Naxçıvanın dialekt və şivələrində sintaktik yolla yarana mürəkkəb fellər: karıxa-karıxa, çaşa-çaşa, aza-aza, bərələ-bərələ, gərilə-gərilə, vırnıxa-vırnıxa, qanı qurumaq, dili dolaşmaq, dala-qabağa, dil tökmək, gözdən düşmək, dildən düşmək, əldən düşmək və s.

Mürəkkəb sözlərin komponentləri arasında tabesizlik və tabelilik əlaqələrindən biri özünü göstərir. Deməli, mürəkkəb sözlər sintaktik yolla həm tabesizlik, həm də tabelilik əlaqəsi əsasında əmələ gəlir. Tabesizlik əlaqəsi əsasında mürəkkəb sözlərin dilimizdə əsasən aşağıdakı növlərinə təsadüf olunur:

-sinonim və yaxın mənalı sözlərdən əmələ gələn: alıxdım-yandım, aşdı-daşdı, qırdı-qaşdı (etibarsız), tökülüb-itmək, tanış-biliş, hərba-zorba-təhdid, söz-sov, zir-zibil, tir-tingə, şir-şitil, şitil-mitil, şarətdi // torbaətdi, parçakəşdi //parçabışdı və s.

-antonim sözlərdən əmələ gələn: acgöz-gözütox, adamaoxşamaz-gözəl-göyçək, yüngül-taxtalı-ağırtaxtlı, cırtqoz-ağıryana, qarayandıma-ağcavaz və s.

Naxçıvanın dialekt və şivələrində tabelilik əlaqəsi əsasında mürəkkəb sözlərin əsasən aşağıdakı

şivədəki növlərinə təsadüf olunur: məsələn: yanaşma əlaqəsi əsasında əmələ gələn: dar qur-saq, dar düdüh, dar dartış, dar-darısqal, dar macal, gicbəsər və s.; idarə əlaqəsi əsasında əmələ gələn: quzuqulağı, ucdantutma, başabütün, qəlbidən-qəlbivə, aralıdan-aralıya, təndirarası, əppəyarası, dəvədəbanı-şirin bitki, sözgəlişilə-belə, başpapaxlı və s.

Naxçıvanın dialekt və şivələrində elə lüğəvi vahidlərə də rast gəlmək olur ki, onların sadə geniş cümlə modelinə uyğun gəlir. Belə qrammatik vahidlər artıq cümləyə əlamətləri itirərək əvəzinə sözə aid xüsusiyyətləri qəbul etmiş olur. Nümunələrə diqqət edək: topaldıqaç, oçaxyandısuqaynadı, keçibağagirdi, arayagirmə//ortayagirmə, qəyışəgirmə (oyun adı), hacıbəribax, dəyməgülümtökülər, buküçəmənədar-gəlir (parça adı), dayandoldurum (silah adı) və s. Bu adlar eyni quruluşlu cümlələrə oxşasa da, lakin bir mürəkkəb leksik vahid kimi işlədilir.

Nəticə: Yekun olaraq qeyd edək ki, son illər müxtəlif dillərdə derivatologiya problemləri ilə bağlı yazılan əsərlər bu dilçilik bölməsinin gərəkliliyini bütün aydınlığı ilə göstərdi. Naxçıvanın dialekt və şivələrinin derivatoloji quruluşundakı mexanizmi açmaq, dil sisteminin qədim dövrünə enmək, onun daxili inkişaf tendensiyalarını üzə çıxarmaq imkanına malik olan derivatologiyanın öyrənilməsi Azərbaycan dilçiliyinin qarşısında duran ən aktual problemlərdən biridir. Naxçıvanın dialekt və şivələrində derivatologiya problemlərinin araşdırılmasından alınan nəticələr, təkcə Azərbaycan dilinin deyil, başqa türk dillərinin tarixinə də yeni baxışla yanaşmağa imkan verir. Türk dilləri sisteminin neçə min il əvvəl aldığı vəziyyətdə pozulmadan davam etməsi və ümumi inkişaf tendensiyaları əsasında bugünkü vəziyyətə gəlib çatması derivatoloji yozumda daha aydın görünür. Hətta Azərbaycan dilinin derivatologiyası, həmçinin Naxçıvanın dialekt və şivələri üzərində aparılan ilkin müşahidələr əsasında söylənilən fikirlər belə ümumi dilçilik əhəmiyyəti kəsb edə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin omonimlər lüğəti / tərtib edən Həsərət Həsənov. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 168 s.
2. Behbudov S.M. Azərbaycan dilinin Zəngilan şivəsi. Nam.dis. Bakı: 1966, 326 s.
3. Cəfərov S.Ə. Müasir Azərbaycan dili. Leksika. Bakı: Nurlan, 2008, 442 s.

4. İslamov M.İ. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. Bakı: Elm, 1968, 271 s.
5. “Kitabi-Dədə Qorqud” (Tərtib, müqəddimə Zeynalov F.R., Əlizadə S.Q.) Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.
6. Məhərrəmov R.C. Sabirin satirik şeirlərinin leksikası. Bakı: Azərb. SSR EA, 1968, 142 s.
7. Məmmədov M.Ə., Əliyev A.B. Müasir dilçilik problemləri. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 344 s.
8. Naxçıvan MSSR-in dialekt və şivələri. Bakı: Elm, 1961, 321 s.
9. Rüstəmov R.Ə. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində fəl. Bakı: Elm, 1965, 318 s.
10. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.: Изд-во, 1960, 446 с.

Zulfiyya ISMAYIL

DERIVATOLOGICAL PROBLEMS IN DIALECTIC AND ACCENTS OF NAKHCHIVAN

SUMMARY

This article dialects and accents of Nakhchivan studies the structural features of derivatology and its problems. The lexicology branch of Azerbaijani linguistics includes onomology, semasiology, etymology and derivatology. Derivatology is closely related to almost all linguistic branches. Derivatology has been formed as an independent branch in approximately 60s years of the 20th century in Azerbaijani linguistics. In every modern language, new words and phrases emerge in order to express this or that idea, and improve the vocabulary of the language. One of the tools to enrich the vocabulary is to create a new word in the language. Almost the majority of the words in the language are formed from derivatology. The article Nakhchivan's dialects and accents also deals with the ways in which derivatology, such as the creation of word formation. In Azerbaijani language Nakhchivan's dialects and accents the word is primarily formed in four ways: 1) semantic; 2) morphological; 3) syntactic. Word formation is the main way in the development and formulation of the vocabulary. Sources, opportunities, means, forms, features and other aspects of word formation are analyzed.

Keywords: *Nakhchivan, dialectic, derivatology, semantic, morphological, syntactic*

Зульфия ИСМАИЛ

ПРОБЛЕМЫ ДЕРИВАТОЛОГИИ В ДИАЛЕКТАХ И ГОВОРАХ НАХЧЫВАНА

РЕЗЮМЕ

В этой статье рассматриваются особенности состава дериватологии в диалектах и говорах Нахчывана и ее проблемы. Раздел лексикологии азербайджанской лингвистики включает в себя ономологию, семасиологию, этимологию и дериватологию. Дериватология тесно связана практически со всеми разделами лингвистики. Дериватология сформировалась как самостоятельный раздел азербайджанского языкознания в 60-х годах XX века. В каждом современном языке появляются новые слова и выражения, выражающие ту или иную концепцию, развивая словарный запас языка. Одним из способов пополнения словарного запаса является создание нового слова в языке. Почти все слова в языке образованы словообразованием. Также в статье рассказывается о способах создания дериватологии, то есть словоизменения в диалектах и говорах Нахчывана. Как и в азербайджанском языке, в диалектах и говорах Нахчывана слово образуется в основном тремя способами: 1) лексико-семантическим; 2) морфологическим; 3) синтаксическим. Словообразование является главным средством развития и формирования языка. Таким образом, в статье источники, возможности, средства, формы, особенности и другие аспекты словообразования также приводятся под знаменателем анализа.

Ключевые слова: *Нахчыванский, диалект и говор, дериватология, семантический, морфологический, синтаксический.*